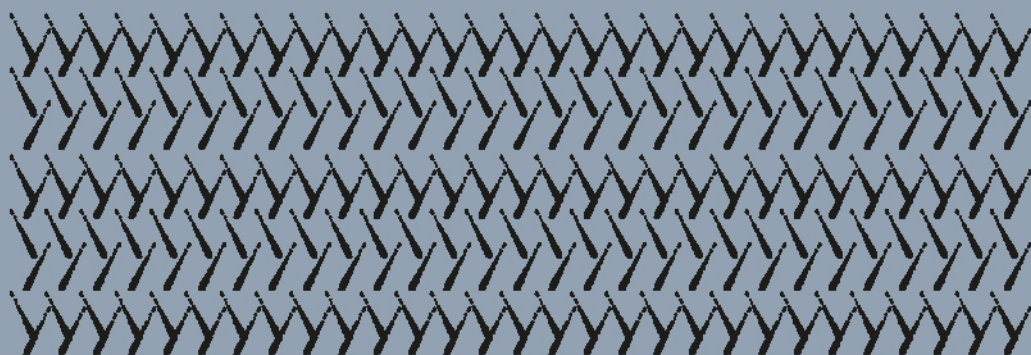

OSKAR SINGER

**REPORTAŻE I ESEJE
Z GETTA ŁÓDZKIEGO**

-x-----x-----x-----x-----x-----x-----x-----

-x-----~~o~~-----x-----42-----x-----x-----

**REPORTAŻE I ESEJE
Z GETTA ŁÓDZKIEGO**

--x--

UNIwersytet ŁÓDZKI

Instytut Filologii Germańskiej, Zakład Niemcoznawstwa

Instytut Historii, Centrum Badań Żydowskich im. Filipa Friedmana

JUSTUS-LIEBIG UNIVERSITÄT GIESSEN

Institut für Germanistik, Arbeitsstelle Holocaustliteratur

RADA NAUKOWA SERII JUDAICA ŁÓDZKIE

Krystyna Radziszewska

Adam Sitarek

Jacek Walicki

Ewa Wiatr

OSKAR SINGER

**REPORTAŻE I ESEJE
Z GETTA ŁÓDZKIEGO**

-X-----X-----X-----X-----X-----X-----X---

Przekład Krystyna Radziszewska

Redakcja naukowa Ewa Wiatr, Krystyna Radziszewska, Sascha Feuchert

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2026

Ewa Wiatr (ORCID: 0000-0003-2675-0726) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii
Centrum Badań Żydowskich im. Filipa Friedmana
90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

Krystyna Radziszewska (ORCID: 0000-0002-6508-9742)
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Niemcoznawstwa
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Sascha Feuchert (ORCID: 0009-0005-2934-9921)
Justus-Liebig-Universität Gießen
Institut für Germanistik, Arbeitsstelle Holocaustliteratur
Otto-Behaghel-Str. 10 B, Raum 137
35394 Gießen

RECENZENCI

Sławomir Buryła, Magdalena Ruta

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Piotr Pietrych

PROJEKT GRAFICZNY

Elżbieta Kiełczykowska

SKŁAD I KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

© Copyright by Authors, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

Publikację sfinansowano ze środków Funduszu na rzecz Nauki Polskiej
w ramach nagrody Copernicus 2022 dla Krystyny Radziszewskiej

Fundacja na rzecz
Nauki Polskiej

ISBN 978-83-8331-980-3
e-ISBN 978-83-8331-981-0

<https://doi.org/10.18778/8331-981-0>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11953.25.0.K
Ark. wyd. 15,4; ark. druk. 20,5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 635 55 77

Pamięci naszych kolegów
Juliana Baranowskiego, Erwina Leibfrieda i Jörga Riecke,
pionierów badań nad dziejami łódzkiego getta

--X--

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	11
Nota edytorska	15
Wykaz skrótów	19
Sascha Feuchert, <i>Oskar Singer przed deportacją do getta – działalność dziennikarska i literacka w Pradze</i>	21
Krystyna Radziszewska, <i>Żydzi prascy przed deportacją do łódzkiego getta (1939–1941)</i>	47
Ewa Wiatr, <i>Działalność Oskara Singera w getcie</i>	67
Oskar Singer	
Reportaże i eseje z getta łódzkiego	77
1. Z problematyki Wschodu i Zachodu	79
2. Deportacje. Rozważania o śmierci	117
29 kwietnia 1942 r. Czarny dzień dla wsiedlonych do getta	118
[„Sytuacja jest w pełni wyjaśniona...”]. 3 maja 1942 r.	121
[„Pierwszy dzień wysiedleń...”]. 4 maja 1942 r.	124
[„Wolno mijają godziny...”]. 13 maja 1942 r.	126
[„Getto ma swą własną dynamikę...”]. 14 maja 1942 r.	129
[„To prawda, że getto jest lernejską hydrą...”]. 15 maja 1942 r.	130
[„Historyk będzie musiał kiedyś zbadać...”]. 24 maja 1942 r.	131
Czas niedoli – czas zbrodni. 27 maja 1942 r.	133
[„Dopiero dzisiaj można...”]. 29 maja 1942 r.	136

Dzień we fragmentach. Uzupełnienia do poprzednich rozdziałów.	
10 czerwca 1942 r.	143
Śmierć z getta w Litzmannstadt. 27 lipca 1942 r.	146
Umieranie w getcie II. Po śmierci do getta. 27 lipca 1942 r.	152
Dwa dni za późno. 28 lipca 1942 r.	156
[„5 września sytuacja stała się przejrzysta...”]. 16 września 1942 r.	158
3. Opisywanie getta	177
List do Bernharda Freunda	179
[„Jestem palaczem...”]. 20 maja 1942 r.	180
[„Kilka uwag na temat ogrodnictwa...”]. 30 maja 1942 r.	183
[„Z małych szkiców powstają wielkie malowidła...”]. 7 czerwca 1942 r.	187
Co ludzie teraz jedzą? 7 lipca 1942 r.	190
Rozważania na temat myślenia. 14 lipca 1942 r.	191
U czapników. 28 lipca 1942 r.	193
Zrób ze starego nowe! Wizyta w Resorcie Surowców Wtórnych.	
8 sierpnia 1942 r.	196
U pierwszego milionera – Drewnowska 77. 19 sierpnia 1942 r.	205
U pierwszego milionera – suplement. 1 lutego 1943 r.	213
Białe morze. Wizyta w Wydziale Produktów Nabiałowych:	
U źródła. 20 sierpnia 1942 r.	214
Białe morze wędruje... Ciąg dalszy. Grudzień 1942	224
Newralgiczny punkt getta. 1 października 1942 r.	227
Eldorado palaczy. 1 października 1942 r.	236
W getcie. 18 października 1942 r.	242
Przemierzając szybkim krokiem getto... [Po 25 października 1942 r.]	244
Gdy idę ulicą... 1 lutego 1943 r.	245
Odkryć kopce! 1 marca 1943 r.	247
Referat prac biurowych	255
Referat prac biurowych. 28 kwietnia 1943 r.	262
4. Małe zwierciadło getta	265
[„Getto żyje pod znakiem brukwi...”]. 10 grudnia 1943 r.	266
[„Czarno-biała idylla...”]. 11 grudnia 1943 r.	267
[„Kronikarz ma urodziny...”]. 24 lutego 1944 r.	267
[„Minister finansów rwie włosy z głowy...”]. 28 lutego 1944 r.	269

[„Sezon uprawny...”]. 13 maja 1944 r.	271
[„Hurra, paczka!...”]. 16 maja 1944 r.	271
[„Nowy cud świata?...”]. 19 maja 1944 r.	272
[„Cebula, cebula...”]. 22 maja 1944 r.	273
[„Paczki. Liczba odbiorców...”]. 25 maja 1944 r.	274
[„I znów paczki...”]. 26 maja 1944 r.	274
[„Paczki z Pragi...”]. 5 czerwca 1944 r.	275
[„Paczki. Ciągłe jeszcze...”]. 13 czerwca 1944 r.	276
Biuletyn chlebowy nr 6. 18 czerwca 1944 r.	276
[„Ucieczka do piekła...”]. 20 czerwca 1944 r.	279
[„Jabłuszko, dokąd się toczysz...? 46-letni R.M....”]. 7 lipca 1944 r.	280
[„Jabłuszko, dokąd się toczysz...? Ów ojciec rodziny...”]. 8 lipca 1944 r.	281
[„Jabłuszko, dokąd się toczysz...? (Ciąg dalszy)”]. 12 lipca 1944 r.	282
[„Samobójstwo poprzez zabójstwo z obowiązku...”]. 18 lipca 1944 r.	282
[„Jabłuszko, dokąd się toczysz? (patrz Sprawozdanie...)”]. 27 lipca 1944 r.	283
Co słyhać, o czym się mówi [„Przełożony dał tytoń...”]. 28 lipca 1944 r.	284
5. Teksty do albumów	287
Opieka społeczna. Urlop w getcie. Wrzesień 1943 r.	288
Od talonu do kuchni wzmacniającej. Wrzesień 1943 r.	300
Opieka społeczna w getcie. Maj 1944 r.	306
Spis ilustracji	315
Bibliografia	319
Indeks osób	323

Litmanstadt-Getto, 1. maja 1

Nastroj w Gezie nadal bardzo nerwow. Wygląda, jak gdybyśmy stali przed jakąś kardynalną mianą słowaloby się wiodących już stożków. Z jednej strony Komisja Lekarska przy ul. Młynarskiej 3° przegląda smutnych mieszkańców Getta w małej czojcie i spieszających się jeszcze dozwolnie a w większości zaprzestowanych przez Strażę Porządkową w ciągu ostatnich 2-oh nooy. - Ogółem przewidziano się dnia przed Komisją Lekarską ok. 1200 osób. -

Na dzisiejszym przeglądzie Komisja ponad zakoderyła swą pracę i teraz nastąpi na wysiedlenie 8.000 tutajjszych i 12.000 żydów zagranicznych. - Wśród naszych nie ma na razie żadn ego ruchu; każdy bowiem wie, że to nie on a właśnie ten drugi zostanie wysiedlony a zresztą... tak różnie krąży wraże i tak różnie poezagrowano ludzi na Komisji, że nikt się nie orientuje, czy wyjął z Getta tych silnych do pracy, czy też osłabłych - chorych i okaleczonych!

Fenicek mówi się o jednych i drugich - wracenie nie jest takie straszne, oskożalek... kto miał tylko ślady rąk i nóg, ten się jakoś urządził. - Zresztą, nie trzeba było wiele smaku tych wielkich protekcyj - wystarczyły i malejsze, ażeby otrzymać przydział pracy. Wśród żydów zagranicznych /tak ich nazywamy/, jak już widzieliśmy, panował nastroj spokoju inny, różny. Niskierzy rozpaciali, że grzebi im nowa tutejsza, a inni zaś byli zadowoleni, że wydestawia się z Getta. - No [bardziej] szalują ci, którzy sobie już jakoś zorganizowali miejsce w Gezie, - ci inni wierzą w poprawę swego bytu przy wysiedleniu. - Trochę napawa ich tylko myśl, jak się stąd wydostaną o własnych siłach. Niekonie - to obchodzą ciśnie, które z trudem przebędą tę "daleką podróż" na Marysin. A co, jeśli im wypadnie dalej pójść pieszczę na tym małe os ich kartki. - Wybysają się na [lapp]szych rzeczach swoich za trochę margaryny, chleba, kartofli, zostawiają sobie tylko małe tobački, ażeby im nie ciążyły w drodze.

A zresztą... przepisa brzmiał, że wolno im zabrać ze sobą tylko 12,5kg. a oni przywykli ściśle stosować się do przepisów. -

Od wczorajszego rana po obcościach i kolektynach krążyły hiemy i szukały seru. - Wielu było spekulantów, którzy przy tym niestępcim zachodnich braci swoich ubijali dobry interes. Samozględni, okrutni umi, jali się dookoła wsiach ofiar jak kruki na pobojowisku. -

A w Gezie widzieli się naszych żydów i żydów w pekarzowych rękawiczkach, nieprzemakalnych płaszczach-niebieskich, czerwonych, zielonych i itd. obfianowanych nowonabytą odzieżą, walizkami, teczkami... Zmiana strojów, czy też zmiana róły czy na drugo? tym nikt nie powiedział!

Winieta przygotowana przez praskiego malarza Dawida Friedmanna do „Biuletynów Kroniki Codziennej”

OD REDAKCJI

Teksty Oskara Singera, piszącego po niemiecku dziennikarza, publicysty i dramaturga, jednego z najważniejszych kronikarzy życia w łódzkim getcie, ukazują się w języku polskim po raz drugi. W 2002 r. po raz pierwszy zbiór tych tekstów wydała w tłumaczeniu Krystyny Radziszewskiej łódzka Oficyna Bibliofilów; w opracowaniu publikacji noszącej tytuł „Przemierzając szybkim krokiem getto”. Reportaże i eseje z getta łódzkiego wzięli wtedy udział, obok tłumaczki, także Julian Baranowski i Krzysztof Woźniak. W tym samym roku berlińska oficyna Philo opublikowała teksty Singera w oryginalnej wersji językowej w książce „Im Eilschritt durch den Gettotag...”. Reportagen und Essays aus dem Getto Lodz. Był to czas, kiedy wśród badaczy z Uniwersytetu Łódzkiego oraz partnerskiego Uniwersytetu Justusa Liebiga w Gießen narodziła się myśl wydania *Kroniki getta łódzkiego*. W trakcie kwerend w Archiwum Państwowym w Łodzi natrafiono na teczkę opisaną jako „Reportaże Oskara Singera o życiu w getcie: wysiedlenia, z problemu wschodu i zachodu, opieka społeczna i inne”, datowaną na 1942 rok. Wartość tego materiału była bezdyskusyjna, stąd podjęto decyzję o jego publikacji. Wykorzystano wtedy teksty pochodzące z Archiwum Państwowego w Łodzi oraz kilka z archiwum YIVO w Nowym Jorku z zespołu RG 241 (Zonabend Collection). Ograniczone możliwości nie pozwoliły wówczas na poszerzenie poszukiwań.

W ciągu ponad dwudziestu lat, które minęły od pierwszego wydania tekstów Singera, zakres wiedzy o żydowskiej dzielnicy zamkniętej w okupowanej Łodzi zdecydowanie się poszerzył. Kamieniem milowym była z pewnością edycja *Kroniki getta łódzkiego*, przygotowywana równoległe przez Uniwersytet w Gießen i Uniwersytet Łódzki¹.

1 Jako pierwsza została opublikowana wersja niemiecka: *Die Chronik des Gettos Lodz / Litzmannstadt*, Hg. S. Feuchert, E. Leibfried, J. Riecke, t. 1–5, Göttingen 2007, po dwóch latach – polska.

Jest to źródło wyjątkowe, zarówno pod względem zawartych w nim informacji, jak i jako realizacja przez więźniów getta idei, aby już tam i wtedy systematycznie gromadzić dokumenty i świadectwa, z pełną świadomością wagi tych zapisów dla przyszłych odbiorców. Pomysł opisywania na bieżąco życia w getcie zrodził się w działającym w getcie Wydziale Archiwum. Zadaniem tej oficjalnej agendy administracji żydowskiej była archiwizacja dokumentacji gettowych instytucji. Pracownicy, wśród których znaleźli się m.in. łódzcy dziennikarze, podjęli się również przygotowywania „Biuletynów Kroniki Codziennej”, na wzór przedwojennych biuletynów prasowych. Zamieszczano w nich bardzo różnorodne informacje: od dotyczących pogody, stanu zdrowotności, danych o urodzeniach i zgonach przez opisy funkcjonowania kolejnych instytucji i zakładów pracy (w języku getta „resortów”). Osobą, której poświęcano dużo uwagi był Przełożony Starszeństwa Żydów Mordechaj Chaim Rumkowski.

Biuletyny spisywane były w języku polskim do września 1942 r., po tym okresie pojawiają się numery w języku niemieckim, a od początku 1943 r. do końca, czyli do 31 lipca 1944 r. pisano je wyłącznie po niemiecku. Wynikało to poniekąd ze zmniejszonej autonomii getta po deportacji dzieci i osób starszych we wrześniu 1942 r., ale równie ważnym powodem stał się fakt dołączenia do grona archiwistów niemieckojęzycznych pisarzy i dziennikarzy spośród deportowanych do getta Żydów z Rzeszy i Protektoratu Czech i Moraw oraz – co wydaje się kluczowe – objęcia przez Oskara Singera funkcji kierownika Wydziału Archiwum. To pod jego kierownictwem „Kronika Codzienna” – w oryginale niemieckim: „Tageschronik” – zyskała uporządkowaną formę, stałe rubryki i ujednolicony styl. Z pewnością wiele tekstów było pisanych przez samego Singera – inicjałami sygnował jednak nieliczne, całość prezentowano jako efekt pracy zespołu.

Pod koniec 1943 r. Singer zainicjował jeszcze jeden ważny projekt Archiwum: encyklopedię getta. Zaplanowano ponad około 1400 haseł, zdążono opracować około 400. Najwięcej uwagi poświęcono hasłom biograficznym, ale pojawiają się też objaśnienia charakterystycznych dla łódzkiego getta zjawisk, wyrażeń, instytucji czy wydarzeń².

2 Ocalałe materiały zostały wydane w książce: *Encyklopedia getta łódzkiego. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, oprac. K. Radziszewska, E. Wiatr, A. Sitarek, J. Walicki, Łódź 2014.

Praca badaczy nad edycją obu tych monumentalnych źródeł pozwoliła z innej perspektywy spojrzeć na działalność Oskara Singera w getcie. Jego teksty bynajmniej nie utraciły wartości poznawczej, natomiast zmieniła się nasza umiejętność ich rozumienia i objaśnienia. Singer nie tylko był bystrym obserwatorem, ale dzięki pełnionej funkcji przebywał blisko najważniejszych osób w getcie i mógł na bieżąco poznawać najważniejsze wydarzenia i decyzje.

Możliwość nowego odczytania tekstów Singera to jeden z powodów podjęcia decyzji o przygotowaniu nowej ich edycji. Równie ważna była dostępność dokumentów archiwalnych wielu instytucji on-line. Dzięki temu udało się dotrzeć do nowych tekstów, przede wszystkim uzupełnić cykl *Zum Problem Ost und West (Z problematyki Wschodu i Zachodu)* o pięć dodatkowych esejów. Także w kilku innych przypadkach teksty zostały uzupełnione o brakujące fragmenty. Zdecydowano się również dodać kilkanaście krótkich, sygnowanych przez Singera zapisów z „Tageschronik”, głównie z rubryki „Kleiner Getto-Spiegel” („Małe zwierciadło getta”).

Prezentowany zbiór tekstów podzielony został na pięć części. Pierwsza z nich zawiera wspomniane już eseje dotyczące zarówno historii stosunków pomiędzy Żydami wschodnio- i zachodnioeuropejskimi do wybuchu II wojny światowej, jak i relacji między tymi grupami w getcie. Głównym tematem w części drugiej to dramatyczne wydarzenia związane z deportacjami Żydów z Zachodu do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem w maju 1942 r. Singer pokazuje również w swoich tekstach różne oblicza śmierci w getcie. W części trzeciej zebrano teksty, w których Singer wciela się w rolę niejako oficjalnego reportera – przede wszystkim w opisach odwiedzanych zakładów produkcyjnych getta. Publikowany po raz pierwszy jego prywatny list do przyjaciela z getta, kierownika stolarni Bernharda Freunda, zdradza szczegóły dotyczące tej jego aktywności oraz rzuca światło na kulisy powstawania tych reportaży. Kolejną, czwartą, część książki stanowią krótkie felietony, przede wszystkim z rubryki „Małe zwierciadło getta”. Ostatnią, piątą część, odbiegającą stylem od wcześniejszych, tworzą teksty napisane przez Singera do albumów, które miały pokazywać osiągnięcia administracji żydowskiej oraz samego Rumkowskiego w dziedzinie opieki społecznej. Teksty mają charakter propagandowy, pisane były w szczególnej konwencji budowania pozytywnego wizerunku getta.

Oskar Singer napisał wszystkie teksty w języku niemieckim. Zarówno wydanie z 2002 r., jak i niniejsze opiera się przede wszystkim na tłumaczeniach dokonanych przez Krystynę Radziszewską.

Celem redakcji była jak najszerza prezentacja pisarstwa Oskara Singera w getcie. Artykuły wstępne zarysowują zasadnicze konteksty tego pisarstwa: Sascha Feuchert przedstawia koleje życia oraz przedwojenną twórczość literacką i dziennikarską Singera, Krystyna Radziszewska sytuację polityczną i społeczną Żydów praskich przed deportacjami do łódzkiego getta, a Ewa Wiatr działalność Singera w getcie.

Zawarte w książce ilustracje i zdjęcia w większości pochodzą z bogatego zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi. Wykorzystane zostały nie tylko fotografie, ale również dokumenty, w tym maszynopisy tekstów Singera. Nowością w stosunku do wydania z 2002 r. jest uzupełnienie tekstów o opiece społecznej stronami albumów, do których były przygotowywane.

Publikacja ta jest hołdem, jaki składamy naszym przedwcześnie zmarłym kolegom, współtwórcom pierwszego wydania tekstów Singera: Julianowi Baranowskiemu z Archiwum Państwowego w Łodzi, Erwinowi Leibfriedowi i Jörgowi Riecke z uniwersytetu w Gießen. Byli to pionierzy badań nad gettem łódzkim i powstałymi tam tekstami.

Dziękujemy bardzo za wsparcie żyjącym członkom rodziny Oskara Singera oraz pamiętamy życzliwość zmarłego w 2012 r. Erwina (Ervina) Singera, syna Oskara. Podziękowania kierujemy również w stronę Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, jak zawsze służącego wsparciem w pracach redakcyjnych, zwłaszcza nieocenionego redaktora Piotra Pietrycha. Jego skrupulatność i dociekliwość uchroniła nas przed wieloma błędami. Panie Elżbiecie Kiełczykowskiej należą się podziękowania za niezwykle ciekawy projekt książki.

Publikacja ta jest możliwa dzięki wsparciu finansowemu w ramach nagrody Copernicus 2022 dla Krystyny Radziszewskiej udzielonej jej przez Fundację na Rzecz Nauki Polskiej.

NOTA EDYTORSKA

Oskar Singer był doświadczonym redaktorem i ta cecha jest widoczna się w pozostawionej spuściźnie. Większość materiałów pisana była na maszynie, w kilku kopiach, nieliczne zachowane rękopisy były najczęściej brudnopisami. Na części tekstów widoczne są jakieś drobne zmiany, odręczne poprawki, ale najczęściej były to już teksty ostatecznie zredagowane, być może przepisane przez pracujące w Wydziale Archiwum maszynistki. Singer dbał, aby teksty były datowane oraz podpisywane, choć często sygnował je jedynie inicjałami „O.S.” lub „dr O.S.”. Dążenie do przygotowania gotowego materiału prasowego widoczne jest zwłaszcza w dwudziestoczęściowym cyklu *Z problematyki Wschodu i Zachodu*: każdy fragment jest numerowany i zazwyczaj kończył się zapowiedzią ciągu dalszego.

Nie sprawiało więc większych problemów identyfikowanie tekstów Singera, natomiast poważnym wyzwaniem było ich rozproszenie. Materiały pochodzące z Wydziału Archiwum zostały już po likwidacji getta w sierpniu 1944 r., kiedy na jego terenie pracowała tzw. grupa porządkująca, ukryte przez Nachmana Zonabenda w suchej studni przy Placu Kościelnym 4¹. Po wojnie trafiły do działającej wówczas w Łodzi Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, gdzie rozpoczęto mozolne prace porządkowe. Była to praca w tamtych warunkach bardzo trudna. Materiałów było mnóstwo, a powracający do mieszkań na terenie getta przynosili wciąż nowe dokumenty. Brakowało ludzi, zwłaszcza wykształconych w dziedzinie archiwistyki. Pracownicy Komisji często się zmieniali – wielu decydowało się jednak wyjechać z Polski, być może nawet zabierając jakieś materiały, do czego nie przywiązywano

1 N. Zonabend, *For the Record. How the Lodz Ghetto Documents Were Rescued*, [w:] M. Web, *The Documents of the Lodz Ghetto. An Inventory of the Nachman Zonabend Collection*, New York 1988, s. 7–9.

wówczas większego znaczenia. Niestety wszystkie te czynniki sprawiły, że spuścizna Singera z getta uległa rozproszeniu. Prezentowany materiał pochodzi aż z kilku instytucji. Najliczniejszy zbiór znajduje się w Archiwum Państwowym w Łodzi (APŁ), w zespole Przełożonego Starszeństwa Żydów (PSŻ). Jest to jednocześnie materiał najbardziej zniszczony i pomieszany. To w tym zbiorze znajdują się odręczne anonimowe tłumaczenia kilku tekstów na język polski, wykonane zapewne tuż po wojnie.

Centralna Żydowska Komisja Historyczna w 1948 r. przeniosła się do Warszawy tworząc podwaliny pod Żydowski Instytut Historyczny. Do Warszawy wyjechały też wszystkie dokumenty związane z gettem łódzkim. Zbiór ten w efekcie politycznych zawirowań wrócił do Łodzi po 1968 r., jednak nie w całości, o czym przekonują liczne dokumenty i artefakty pozostające w zasobach warszawskich.

Kolejna grupa dokumentów znajduje się w instytucjach zagranicznych: w Żydowskim Instytucie Naukowym (YIVO) w Nowym Jorku oraz w Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie. Co ciekawe w obu instytucjach kolekcje noszą tę samą nazwę darczyńcy – Nachmana Zonabenda. Najwyraźniej wyjeżdżając z Polski w 1947 r. zabrał on część uratowanych przez siebie zbiorów. Jakie były losy ostatniej ich partii, odnalezionej w Izraelu w Archiwum im. Bojowników Getta (Ghetto Fighters House – AGFH) – nie wiadomo. Nie można też wykluczyć, że wraz z postępującym porządkowaniem zbiorów, skanowaniem i identyfikacją, pojawią się może jeszcze inne teksty Oskara Singera.

Przygotowując materiał do nowej edycji starano się kierować powszechnie stosowanymi zasadami opracowywania źródeł współczesnych.

Wszystkie teksty zostały przez Oskara Singera napisane w języku niemieckim. Pierwszym krokiem było więc ich przetłumaczenie. Wykorzystano co prawda wersje z publikacji z 2002 r., niemniej Krystyna Radziszewska, odpowiadająca za tłumaczenia obu wydań, dokonała ich weryfikacji. W nielicznych przypadkach, gdy wykorzystano inne przekłady, odpowiednia informacja została umieszczona bezpośrednio pod tekstem. Szczególny przypadek stanowi tu grupa kilku tekstów Singera, których polskie wersje odnaleziono w archiwach. Przekłady te powstały zapewne tuż po wojnie i miały być prawdopodobnie wykorzystane w publikacjach działającej wówczas Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, do czego jednak nie doszło (poza jednym wyjątkiem, zob. s. 175 przypis 60); nie znamy nazwiska autora/autorów tych przekładów.

Fakt, że wszystkie teksty są tłumaczeniami, wpłynął na sposób ich opracowania. Pominięto odnotowywanie pojawiających się w oryginałach drobnych poprawek i ingerencji autorskich; ingerencje takie zaznaczono tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy na przykład skreślony został cały akapit.

Tylko niektóre teksty Singera zostały przez niego zatytułowane; w przypadku braku oryginalnego tytułu potraktowano w tej funkcji *incipit* tekstu, zapisany w nawiasie kwadratowym; jako drugi element tytułu podano datę, jaką tekst został opatrzony. Jednocześnie uporządkowano umiejscowienie dat przy samych tekstach – konsekwentnie umieszczając je po tekście, do którego się odnosi; w oryginale niekiedy data tekst poprzedza (dlatego w wydaniu z 2002 r. data bywa taktowana jako jego zasadniczy tytuł); dla porządku odnotujmy, że czasami data była nanoszona na maszynopis ręcznie.

Pod tytułem każdego tekstu umieszczono informację o miejscu przechowywania kopii dokumentu, ewentualnie o źródle przedruku. Natomiast w cyklu *Z problematyki Wschodu i Zachodu* zrezygnowano z powtarzania tytułu cyklu pozostawiając jedynie numery kolejnych esejów.

Konsekwentnie pominięto inicjały Oskara Singera, którymi sygnował swoje teksty. Skoro wszystkie są jego autorstwa nie ma potrzeby tego dodatkowo zaznaczać.

Tytuły poszczególnych części antologii, oczywiście poza tytułem części pierwszej, pochodzą od redakcji.

Przy datach często pojawiało się również miejsce: „Litzmannstadt-Getto”. Jak wiadomo nazwa Łodzi została w kwietniu 1940 r. zmieniona na cześć pruskiego generała z I wojny światowej, Karla Litzmanna. Nie uważamy za właściwe promowania tej nazistowskiej nazwy, zwłaszcza w mylącej formie „getto Litzmannstadt”, do czego dochodzi bardzo często w ostatnich latach. Określenie stosowane przez Singera oraz w wielu innych dokumentach oficjalnych to określenie miejsca (część Litzmannstadt), a nie nazwy własnej getta. Wystarczy chwila refleksji, aby dostrzec absurd w nazwie „getto Litzmannstadt”, skoro powszechnie dostępna jest wiedza o narodowosocjalistycznym zaangażowaniu generała Litzmanna. Getta na cześć nazisty nikt nie nazywał.

Dla wygody czytelnika zdecydowano się również posłużyć się w przekładach polskimi nazwami ulic. Sytuacja jest o tyle niejednoznaczna, że Singer, przybywając do

nieznanego sobie miasta, poznawał na początku zapewne ich nazwy niemieckie, wprowadzone przez władze okupacyjne, i tych nazw używał, co zrozumiałe, w swych niemieckojęzycznych tekstach. Jednak na podstawie setek innych dokumentów i przekazów osobistych wiemy, że urzędowe nazwy niemieckie nie były powszechnie stosowane i dalej mówiono o resorcie przy ul. Jakuba, a nie Rembrandtstrasse, można też założyć, że z polskimi nazwami oswoił się z czasem sam Singer. Użycie polskich nazw ułatwia polskiemu czytelnikowi odbiór tekstów i usytuowanie przywoływanych miejsc w topografii dzisiejszej Łodzi².

Za wszelkie pomyłki, niejasności i niekonsekwencje winę ponoszą wyłącznie edytujące materiał Ewa Wiatr i Krystyna Radziszewska.

² Informację o niemieckich nazwach łódzkich ulic w okresie II wojny światowej znaleźć można na stronie: <http://mak.wimbp.lodz.pl/index.php/bazy-bibliograficzne/ulice-lodzi.html>

WYKAZ SKRÓTÓW

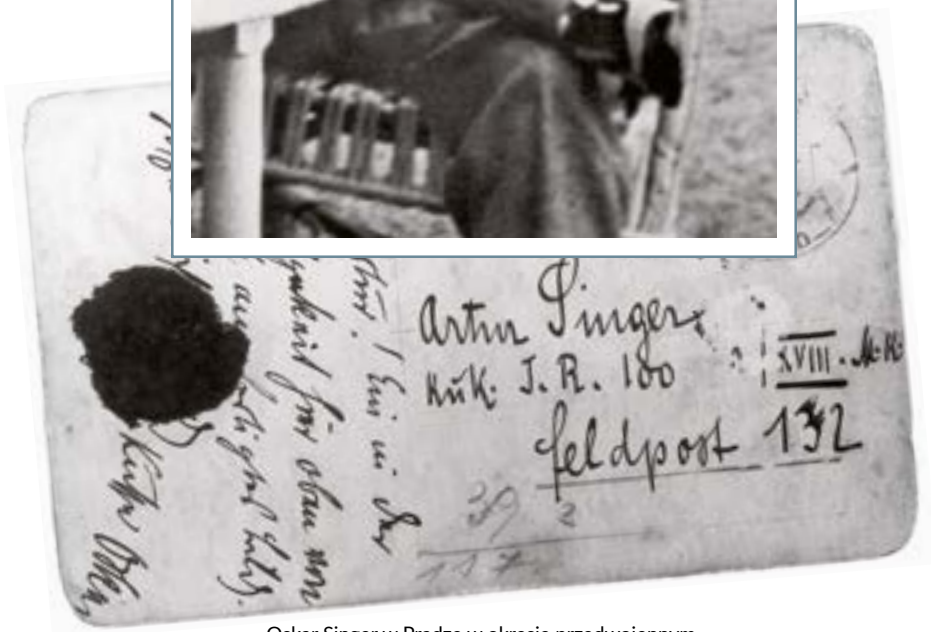

- AGFH – Archiwum Ghetto Fighters' House
APŁ, PSŻ – Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół dokumentów z getta
zatytułowany „Przełożony Starszeństwa Żydów”
AYIVO – Archiwum YIVO w Nowym Jorku
AYV – Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie
AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie

Skrótowo w niniejszej książce przywoływane są również dwie zasadnicze edycje dokonań Wydziału Archiwum getta łódzkiego:

Encyklopedia getta – Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego, red. K. Radziszewska, E. Wiatr, A. Sitarek, J. Walicki, M. Polit, Łódź 2014.

Kronika getta łódzkiego – Kronika getta łódzkiego / Litzmannstadt Getto 1941–1944, oprac. i red. J. Baranowski, M. Trębacz, A. Sitarek, J. Walicki, E. Wiatr, t. 1: 1941, t. 2: 1942, t. 3: 1943, t. 4: 1944, t. 5: Suplementy, Łódź 2009.

Oskar Singer w Pradze w okresie przedwojennym,
w tle karta pocztowa z I wojny światowej

Sascha Feuchert

**OSKAR SINGER
PRZED DEPORTACJĄ DO GETTA -
DZIAŁALNOŚĆ DZIENNIKARSKA
I LITERACKA W PRADZE**

Oskar Singer urodził się 24 lutego 1893 r. w miejscowości Ustron (dziś: Ustroń) na Śląsku Cieszyńskim. Dopiero w roku 1933, po latach pracy jako prawnik i – okresowo – współwłaściciel firmy spedycyjnej, przeniósł się do Pragi, gdzie zaczął rozwijać się jako dziennikarz oraz pisarz¹. Na stanowisku redaktora pracował zaledwie osiem lat; wcześniej twórczość literacką uprawiał jedynie okazjonalnie. O tej najwcześniejszej twórczości niewiele dziś wiadomo. Ze wspomnień świadków wynika, że najpóźniej od 1933 r. publikował regularnie w żydowskim czasopiśmie „Selbstwehr”, które – jak wiele ówczesnych tytułów – rezygnowało z podpisywania artykułów nazwiskami lub inicjałami. Dlatego nie można jednoznacznie zidentyfikować jego tekstów w tym czasopiśmie. Także II wojna światowa miała negatywny wpływ na zachowanie pisarskiego dorobku Singera. Wiadomo, że był autorem kilku dramatów, dziś znany jest tylko jeden, polityczna sztuka *Herren der Welt* [*Władcy świata*]. Ponadto nie zachowały się żadne osobiste świadectwa Singera – nie istnieje już nawet wpis, który pierwotnie znajdował się w tak zwanej *Encyklopedii getta*². Z tych powodów przy (re)konstrukcji praskiego okresu działalności i twórczości

-
- 1 *Protokół rozmowy z Erwinem Singerem, 2.04.2002, s. 1.* Oryginał autoryzowanego protokołu znajduje się – podobnie jak wszystkie inne dokumenty, które nie zostały wyraźnie przypisane do innego archiwum – w archiwum Arbeitsstelle Holocaustliteratur na Uniwersytecie Justusa Liebiga w Gießen jako „Sammlung Ervin Singer” [Zbiór Erwina Singera].
 - 2 Wersja w języku niemieckim: *Enzyklopädie des Gettos Lodz / Litzmannstadt*, Hg. D. Bopp, S. Feuchert, A. Löw, J. Riecke, M. Roth, E. Turvold, Göttingen 2020.

Singera trzeba się oprzeć przede wszystkim na wspomnieniach świadków oraz na nielicznych świadectwach tekstowych.

Podwaliny późniejszej działalności dziennikarsko-publicystycznej

Oskar Singer miał czterdzieści lat, gdy zdecydował się po raz kolejny radykalnie odmienić swoją drogę zawodową: porzucił praktykę adwokacką i w Pradze rozpoczął pracę w wymarzonym zawodzie – jako dziennikarz. Pochodził z poważanej rodziny kupieckiej: jego ojciec Hermann pracował jako handlarz tekstyliami i był przedstawicielem jednej z tkalni z siedzibą w miejscowości Friedeck (Frydek) na Śląsku³. Tam Singer spędził lata dzieciństwa i wczesnej młodości. W gimnazjum im. księcia Rudolfa zdał w 1911 r. maturę i poznał przyszłą żonę Margarete, pochodzącą z szanowanej rodziny piekarzy⁴. Ślub odbył się prawdopodobnie między 1918 a 1920 rokiem, również w tej niewielkiej śląskiej miejscowości. Wcześniej Oskar Singer opuścił jednak na kilka lat dom rodzinny: na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego studiował od semestru zimowego 1911/1912 do semestru letniego 1914 r. oraz w semestrze letnim 1918 r. Tytuł doktora prawa uzyskał 3 czerwca 1919 r.⁵; egzaminy rigorosum zdał 4 lipca 1918, 3 kwietnia 1919 oraz 16 maja 1919 r.⁶ Jak widać, przerwę w studiach wymusiła I wojna światowa: Singer wstąpił do armii austro-węgierskiej jako oficer, fotografia z tego czasu ukazuje go w randze porucznika⁷. Podczas służby wojskowej Singer po raz pierwszy zajął się również pisarstwem – i natychmiast wywołał skandal:

-
- 3 Zob. list Erwina Singera do Saschy Feucherta (bez daty; odpowiedź na list z 25.04.2002), s. 1; list znajduje się w „Sammlung Ervin Singer”. W aktach immatrykulacyjnych Uniwersytetu Wiedeńskiego, na którym studiował Oskar Singer, zawód ojca określono jako „agent” (por. tamże, „Nationalien der Juridischen Fakultät” [Rejestr narodowościowy Wydziału Prawa]). Także dalsze informacje dotyczące życia Oskara Singera we Frydku pochodzą – o ile nie zaznaczono inaczej – z tych dwóch źródeł.
 - 4 Ojciec Margarete Singer, Ferdinand Kornfeld, był przez kilka lat przewodniczącym Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Frydku. Por. E. Singer, list bez daty, s. 1.
 - 5 Por. *Protokół promocji na stopień doktora Wydziału Prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego z lat 1915-1918*. Oskar Singer figuruje tam pod numerem 995. Dysertacja doktorska nie zachowała się; ówczesne prawo promocyjne Uniwersytetu Wiedeńskiego przewidywało możliwość uzyskania tytułu doktora prawa na podstawie zdanych egzaminów specjalistycznych, bez konieczności składania pracy pisemnej.
 - 6 Por. *Protokół rigorosum z lat 1917-1918*, nr 2257. W protokole odnotowano jako oceny wszystkich egzaminatorów: „dostateczny”.
 - 7 Z tą rangą został po 1918 r. przejęty również do rezerwy armii czechosłowackiej. Por. E. Singer, list bez daty, s. 1.

BIBLIOGRAFIA

Zbiory archiwalne

- Archiwum Arbeitsstelle Holocaustliteratur, Uniwersytet Justusa Liebiga w Gießen, Sammlung Erwin Singer.
- Archiwum Ghetto Fighters' House (AGFH).
- Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół dokumentów z getta zatytułowany „Przełożony Starszeństwa Żydów” (APŁ, PSŻ).
- Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie (AYV).
- Archiwum YIVO w Nowym Jorku (AYIVO).
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH).

Edycje tekstów z getta

- *Die Chronik des Gettos Lodz / Litzmannstadt*, Hg. S. Feuchert, E. Leibfried, J. Riecke, t. 1–5, Göttingen 2007.
- *Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, red. K. Radziszewska, E. Wiatr, A. Sitarek, J. Walicki, M. Polit, Łódź 2014.
- *Enzyklopädie des Gettos Lodz / Litzmannstadt*, Hg. D. Bopp, S. Feuchert, A. Löw, J. Riecke, M. Roth, E. Turvold, Göttingen 2020.
- Hauser I., *Dziennik z getta łódzkiego. Das Tagebuch aus dem Lodzer Getto*, przeł. K. Radziszewska, red. E. Wiatr, K. Radziszewska, Łódź 2019.
- Heilig B., *Pierwsze siedem miesięcy w getcie Litzmannstadt. Przelotne wrażenia i obrazy*, przeł. K. Radziszewska, [w:] *Oblicza getta. Antologia tekstów z getta łódzkiego*, red. K. Radziszewska, E. Wiatr, Łódź 2018, s. 103–124.
- *Kronika getta łódzkiego / Litzmannstadt Getto 1941–1944*, oprac. i red. J. Baranowski, M. Trębacz, A. Sitarek, J. Walicki, E. Wiatr, t. 1: 1941, t. 2: 1942, t. 3: 1943, t. 4: 1944, t. 5: *Suplementy*, Łódź 2009.

- *Oblicza getta. Antologia tekstów z getta łódzkiego*, red. K. Radziszewska, E. Wiatr, Łódź 2018.
- Rosenfeld O., *Wozu noch Welt. Aufzeichnungen aus dem Getto Lodz*, Hg. von Hanno Loewy, Frankfurt am Main 1994.
- [Rumkowski Ch.M.], „*Słuchają słów Prezesa...*”. *Księga przemówień Chaima Mordechaja Rumkowskiego*, red. i opr. naukowe A. Sitarek, M. Trębacz, Łódź 2011.
- Singer O., „*Przemierzając szybkim krokiem getto*”. *Reportaże i eseje z getta łódzkiego*, tłum. K. Radziszewska, red. J. Baranowski, K. Radziszewska, K. Woźniak, Łódź 2002.
- Zerkowicz J., *Notatki z getta łódzkiego 1941-1944*, przeł. M. Polit, red. M. Trębacz, K. Radziszewska, M. Polit, E. Wiatr, Łódź 2016.

Inne publikacje

- *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration*, Hg. W. Röder, H.A. Strauss, München 1983.
- Bondy R., *Chronik der sich schließenden Tore. „Jüdisches Nachrichtenblatt – Židovské Listy” (1939-1945)*, [w:] *Theresienstädter Studien und Dokumente 2000*, red. M. Kárný, R. Kemper, współpr. M. Niklas, Praga 2000, s. 86-106.
- Černý B., *Die Emigration der Juden aus den Böhmischen Ländern 1938-1941*, „*Theresienstädter Studien und Dokumente*” 1997.
- *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, t. 2: *Akcje i wysiedlenia*, cz. 1, oprac. J. Kermisz, Warszawa-Łódź-Kraków 1946.
- *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, Hg. I. Gutmann, E. Jäckel, P. Logerich, J.H. Schoeps, München 1998.
- Feder R., *Zidovske tragedie. Dejstvi posledni*, Praha 1947.
- Fijałek J., Indulski J., *Opieka zdrowotna w Łodzi do r. 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990.
- Ginz P., *Prager Tagebuch 1941-1942*, Hg. von Ch. Pressburger, Berlin 2006.
- Gruner W., *Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und Mähren: lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen, jüdische Antworten 1939-1945*, Göttingen 2016.
- Jarnecki M., *Elita polityczna Pierwszej Republiki Czechosłowackiej 1918-1938*, „*Scripta Historica*” 2018, nr 24.
- *Die Jüdische Kultusgemeinde Prag berichtet am 21. August 1939 über die katastrophale Lage der Juden und Eichmanns Herrschaft im Protektorat*, <https://www.herder-institut.de/digitale-angebote/dokumente-und-materialien/themenmodule/quelle/2037/details.html> (dostęp: 10.10.2025).
- Kafka F., *Okrutne lata*, tłum. H. Gruszczyńska-Dębska, Łódź 1966.

- *Leksykon getta łódzkiego*, red. A. Sitarek, E. Wiatr, Łódź 2025.
- Maaß I., *Repertoire der deutschsprachigen Exilbühnen 1933–1945*, Hamburg 2000.
- Mehringer H., Röder W., *Gegner, Widerstand, Emigration*, [w:] *Das Dritte Reich im Überblick. Chronik – Ereignisse – Zusammenhänge*, Hg. M. Broszat, N. Frei, München 1989, s. 108–123.
- Milotova J., *Der Okkupationsapparat und die Vorbereitung der Transporte nach Lodz*, „Theresienstädter Studien und Dokumente“ 1998.
- Milotova J., *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Prag. Genesis und Tätigkeit bis zum Anfang des Jahres 1940*, „Theresienstädter Studien und Dokumente“ 1997, s. 17.
- Moser J., *Nisko. Die ersten Judendeportationen*, Hg. J.W. Moser, J.R. Moser, Wien 2012.
- Radziszewska K., *Od prześladowania do Zagłady. Los Żydów wiedeńskich w łódzkim getcie*, [w:] I. Hauser, *Dziennik z getta łódzkiego / Das Tagebuch aus dem Lodzer Getto*, red. E. Wiatr, K. Radziszewska, Łódź 2019, s. 9–24.
- [rec. *Herren der Welt* Singera, 1935] F.B., *Singers „Herren der Welt“*, „Die Kritik“ 1935 nr 10, s. 14.
- [rec. *Herren der Welt* Singera, 1935] Kunst, „Prager Tagblatt“ 1935, nr z 10 V, s. 5.
- Rosenfeld O., *Oskar Singers „Herren der Welt“*, „Neue Welt“ 1935, nr z 15 XI, s. 7.
- Schneider H., *Ein unbekanntes Stück. „Herren der Welt“ von Oskar Singer*, „Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge“ 1991, z. 2, s. 410–417.
- Singer O., *Brief an eine elegante Frau*, „Jüdisches Nachrichtenblatt. Židovské Listy“ 1940, nr z 19 I, s. 2.
- Singer O., *Chanukkah*, „Jüdisches Nachrichtenblatt“ 1940, nr z 20 XII, s. 3.
- Singer O., *Ein Jahr der Neuordnung und Wanderung. Juli 1939–Juli 1940*, „Jüdisches Nachrichtenblatt“ 1940, nr z 26 VII, s. 3.
- Singer O., *Herren der Welt. Zeitstück in drei Akten*, Praha 1935.
- Singer O., *Herren der Welt. Zeitstück in drei Akten*, Neu hg. und mit einem Vorwort versehen v. S. Feuchert, Hamburg 2001.
- Singer O., *Historische Chancen einst und jetzt*, „Jüdisches Nachrichtenblatt“ 1939, nr z 22 XII, s. 1.
- Singer O., *Theodor Herzl. Zur achtzigsten Wiederkehr seines Geburtstages (Mai 1860)*, „Jüdisches Nachrichtenblatt“ 1940, nr z 26 IV, s. 3.
- Singer O., *Verantwortung*, „Jüdisches Nachrichtenblatt“ 1940, nr z 12 IV, s. 1.
- Sternfeld, W., *Auf der Suche nach einem Tagebuch*, „Aufbau“ 1946, nr z 26 IV, s. 33.
- Tschuppik W., *Die Toten steigen aus den Gräbern. Meine Haft in Deutschland*, Praha 1935.
- Wächter H.-Ch., *Theater im Exil. Sozialgeschichte des deutschen Exiltheaters 1933–1945*, München 1973.

BIBLIOGRAFIA

- Weissová H., *Dziennik Helgi. Świadectiono dziewczynki o życiu w obozach koncentracyjnych*, przeł. A. Kaczorowski, Kraków 2013.
- Wiatr E., *Pierwszy dziennik Bronusia. Szpera w doświadczeniu dziecka, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2025, nr 21, s. 226–246, <https://zagladazydow.pl/index.php/zz/article/view/1124/1114> (dostęp: 12.02.2026).
- Zonabend N., *For the Record. How the Lodz Ghetto Documents Were Rescued*, [w:] M. Web, *The Documents of the Lodz Ghetto. An Inventory of the Nachman Zonabend Collection*, New York 1988, s. 7–9.

Źródła internetowe

- <https://leksykongetta.pl/>
- <http://mak.wimbp.lodz.pl/index.php/bazy-bibliograficzne/ulice-lodzi.html>
- https://www.fruehe-texte-holocaustliteratur.de/wiki/Fr%C3%BChe_Texte_der_Holocaust-_und_Lagerliteratur_1933_bis_1949

Oskar Singer (1893-1945) to jeden z najważniejszych autorów tekstów dokumentujących życie w getcie w Litzmannstadt, jak nazywała się oficjalnie Łódź w okresie okupacji hitlerowskiej. Singer, piszący po niemiecku czeski Żyd, dziennikarz i dramaturg, był w łódzkim getcie pracownikiem, a z czasem kierownikiem Wydziału Archiwum. Ten instytucjonalny kontekst tłumaczy specyficzny charakter jego tekstów i narzuca szczególnie tryb ich lektury. Autor nie miał możliwości nazywania wprost grozy życia dziesiątków tysięcy ludzi stłoczonych na niewielkim obszarze, głodujących, poddanych eksterminacyjnemu terrorowi władz niemieckich. Jego teksty miały w jakiejś mierze oficjalny, a niekiedy wręcz propagandowy charakter. W pozytywnym tonie Singer relacjonuje pracę i osiągnięcia działających w getcie różnych „resortów” produkcyjnych, wspierając opisy danymi liczbowymi i tabelami. Zarówno te dane, jak i same relacje mają potwierdzać zaradność i pracowitość mieszkańców getta, a tym samym ich - dającą nadzieję na przetrwanie - przydatność dla Niemców, zgodnie z zasadniczą ideą żydowskich władz łódzkiego getta: „Naszą jedyną drogą jest praca”. Prawda o życiu w getcie ujawnia się między wierszami reporterskich relacji, w rozdzwieku między optymizmem tonu a przedmiotem opisu, gdy jest nim na przykład proces powstawania z resztek żywności, z podgniętych ziemniaków i warzyw, „sałatki jarzynowej” dla wygłodzonych mieszkańców getta. Niekiedy zresztą groza wydarzeń ujawnia się wprost, gdy Singer rzeczowo relacjonuje deportację z getta, w tym tak zwaną wielką szperę we wrześniu 1942 roku, kiedy wszystkie dzieci do dziesiątego roku życia i osoby starsze, niezdolne do pracy, wywieziono do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem.

